

“YABAN” ROMANIDAGI O‘ZLASHMALARDA METAFORA, METANIMIYA VA SINEKDOXA ORQALI KO‘CHISI

Hoshimov Akmal Sadullayevich

Stajor-o‘qituvchi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

hoshimov.2018@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada turk tili grammatikasidagi o‘zlashmalar hamda ma’no ko‘chish hodisalari “Yaban” romani misolida tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar. Go‘kalp, Hatipog‘lu, Korkmaz, Tangri, Yaban, Go‘kturk, Turk.

Turklar dunyoning turli burchaklarida yashab kelgan xalqdir. Ularning yashash joylarining kattaligi ularning ko‘plab sivilizatsiyalarga duch kelishiga olib keldi. Turklar duch kelgan sivilizatsiyalar bilan siyosiy, diniy, savdo va madaniy aloqalarni rivojlantirdilar. Turklarning boshqa jamoalar bilan o‘rnatgan bu aloqalari doirasida ham turkiy, ham ular aloqada bo‘lgan jamiyatlarning tillari o‘rtasida o‘zaro ta’sirlar mavjud. Turklar aloqada bo‘lgan sivilizatsiya tillari bilan turkiy tillar o‘rtasida elementlar almashinuvi sodir bo‘lgan va turkiy tilda turli tillarning unsurlari sodir bo‘lgan. Boshqa tomondan, bu tillarning lug‘at tarkibiga turkiy unsurlar kiritilgan. Xitoy, fors, arab, bolgar, yunon, serb, rus, italyan, frantsuz kabi tillar lug‘atda turk tili elementlarga ega bo‘lgan tillardir. Bunday tillar turk tilidan so‘z, tovush, va ma’noni ham o‘zlashtirgan. Aytish mumkinki, turk tildan yasalgan o‘zlashma so‘zlar ichida ot so‘z turkumi orqali yasalganlari ko‘proq hisoblanadi. Shu bilan birga fe’llardan ham turk tiliga o‘zlashtirilgan so‘zlar mavjuddir. Fe’llarning bir tildan ikkinchi tilga o‘tish holatlarining kam bo‘lishi turk tilda fe’l o‘zlashtirishni muhim jihati hisoblanadi.

Semantika (yunoncha semantikos - bildiruvchi, ifodalovchi) - 1) til yoki uning bironbir birligi (so‘z, so‘zning grammatik shakli, frazeologizm, so‘z birikmasi) orqali ifodalanadigan butun mazmun, ma’no, axborot; 2) turli til birliklarining ma’noviy tomonini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi; semasiologiya. Ayrim lug‘aviy unsurlar tushunchalarni bildiradi, bu tushunchalarni esa faqat to‘liq gaplar va ularning qo‘shilmalari ifodalashi mumkin. Binobarin, semantikaning o‘rganish obyekti ham, asosan, to‘liq, mustaqil ma’noli so‘zlar va gaplarning ma’nolar

tizimidir. Semantika fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan rivojlana boshlagan va hozirgacha birbiridan sifat jihatidan farqlanuvchi bir necha bosqichni o'tgan.

Turk tilida sinonim mavzusiga kirishdan oldin, tadqiqotchilar tomonidan qanday ishlar amalga oshirilganiga nazar tashlab o'tsak. Turk tilshunos olimi Go'kalpning "Türkçülüğün Esasları" nomli asarida bayon etgan quyidagi fikrlar mavzuning umumiy yo'nalishi nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega: "Birinchidan, xalq tilida sinonimlar yo'q. Odamlar arab va fors tillaridan bir so'z olganda, uning sinonimi bo'lgan turkiy so'zni turkchadan butunlay chiqarib tashlaganlar. Shunday qilib, tilda sinonimlar kamayib ketavergan. Masalan, xalq "kasal" so'zini o'zlashtirganda "hasta" so'zini, "oyna" so'zini olganda, "ko'zgu" so'zini, "zinapoya" so'zini o'zlashtirganda "bosqich" so'zini butunlay unutib qo'ygan. Garchi ba'zida xalq o'zining eski turk tilini, shuningdek, arab va fors tillaridan o'zlashtirgan so'zlarini saqlab qolganligi ko'rinib turadi. Masalan, "siyah" va "beyaz" so'zlari olingandan keyin turkiy tilda "ak" va "kara" so'zlari qolgan. Biroq "siyah" so'zini "kara" so'zning sinonimi yoki "ak" so'zini "beyaz" so'zining sinonimi deb hisoblay olmaymiz." Professor Go'kalp ta'kidlagan bu fikrlar ko'plab tadqiqotchilar uchun manba bo'ldi.¹ Ushbu fikrlarni tasdiqlagan tilshunos professor Aksan shu fikrlarni ham ilova qilib o'tgan, ya'ni har bir tilda uchraydigan sinonimning ba'zan juda katta, ba'zan esa o'ta kichik ma'no farqlari borligini ta'kidlab, yaqin ma'noli so'zlar "baş - kafa" kabi so'zlarni o'rinli deb hisoblaydi.

Tilshunos professor, Korkmaz "ma'nolari bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar" deb ta'riflagan sinonimning aynan tenglik nuqtai nazaridan juda oz sonli so'zlarda mavjudligini ta'kidlab, so'zlar orasidagi ijtimoiylashuv va markazlashuv farqlarni tilga oldi. U sinonim tilning o'ziga tegishli so'zlar (to'ymoq, charchamoq, zerikmoq) kabi so'zlar orasida bo'lishini yoki o'zlashtirilgan so'zlardan (ko'z, chashma, ayn) kelib chiqqan holat bo'lishi mumkinligini ta'kidlagan.²

Tilshunos professor Hatipog'lu sinonimlar atamasi barcha tillarda mavjud, ammo sinonimlar orasida matematik tenglik bo'lishi mumkin emasligini, bu so'zlarning har bir ma'nosini bir-biri bilan almashtira olmasligini misollar keltirib tushuntirgan. Uning keltirgan misollari: "ana-anne-valide-mader"³.

O'zlashtirma so'z olish "Turk tili lug'ati"da "boshqa tildan so'z olish, uni butunlay o'zlashtirish" deb ta'riflangan. Tilshunos Aksan "Tillar o'rtasidagi

¹Halil Ibrahim Özden. Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri, – Karaman: Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16 (Özel Sayı I), 2014, – s 160-165.

² Korkmaz Zeynep. Gramer Terimleri Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 1992. – s. 55.

³ Hatipoğlu Vecihe. Eş anlamlı Sözcükler Var mıdır? Türk Dili. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970. – s 229.

munosabatlar natijasida bir tildan ikkinchi tilga o'tuvchi elementlar orasida so'zlarning birinchi o'rinda turishi takidlaydi. Bu holatning vujudga kelishida so'zlarning ma'lum tovar, vosita, asbob-uskunalar, kishi, jamiyat bilan bog'liq tushunchalar sifatida tilning fonetik, morfologik va sintaksis elementlaridan ko'ra ko'proq joy olganligi jamiyatlar o'rtasidagi munosabatlarda samarali ko'rinadi", deydi va o'zlashtirish tabiiy jarayon ekanligini ta'kidlaydi.⁴

Buning ham turli sabablari bor. Ayniqsa, Divon adabiyotida vazn va qofiya kabi sabablarga ko'ra, so'zga, tushunchaga bir nechta muqobil so'z ishlatilgan. "Quyosh" so'zi o'rniga "shams" (arabcha) yoki "afitab" (forscha); "ko'z" so'zi o'rniga "cheshm" (forscha) va "ayn" (arabcha); "suv" o'rniga "ab" (forscha); "oy" so'zi o'rniga "mah" (forscha) va "kamer" (arabcha) badiiy, estetik zavq yoki vaznni hisobga olgan holda o'zlashtirilgan so'zlardir.

Jamiyatlarda diniy o'zgarish so'z o'zlashtirishning yana bir muhim sababidir. Islomdan oldingi davrda Tangri/Xudo so'zlari qudratga ega bo'lgan va unga sig'inish yoki duo qilish mumkin bo'lgan yagona mavjudotni ifodalash uchun ishlatilgan bo'lsa, Islomdan keyin Alloh, Iloh, Robbi kabi so'zlarning o'ziga xos tarzda o'zlashtirilishi, ibodat qilish yoki ibodat qilish mumkin bo'lgan yagona mavjudotga diniy ta'sirni aniq ko'rsatgan. Bu so'zlar bir-birining o'rnida qo'llanilsada, ma'no jihatidan bir-birini o'rniga almashtirmaydi. Shuning uchun ham, bugungi kunda ham Xudo ham Alloh so'zi birgalikda qo'llaniladi.

Tilshunos Hatipog'lu barcha tillarda sinonimlarning mavjudligi haqida gapirar ekan, bu so'zlarning har ma'noda bir-birini o'rnini bosa olmasligini quyidagicha izohladi: "Yüz, surat, çehre, sima" so'zlari ham xuddi shunday sinonim ko'rinadi. "Yüzü yabancı değil" iborasida "yuzi" o'rniga "suratı, çehresi, siması" so'zlarini qo'llash mumkin, lekin bu so'zlarga "-siz" qo'shimchasi qo'shilganda boshqa ma'nolar paydo bo'ladi: "Yuzsiz" "orsiz" degan ma'noni bildiradi. "suratsız" so'zi "yuzi nursiz, qovog'ini osgan" ma'nosini bildiradi. Boshqalar ham "xunuk" ma'nosida ishlatilishi mumkin. Hatipog'lu bergan namuna so'zlarning etimologiyasiga nazar tashlasak, "çehre" so'zi fors, "sima" so'zi arabcha, "surat" so'zi ham arabcha ekanligi, "yuz" so'zi qadimgi turkiy tilda qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin.

XX asrda barcha xalqlar qatori turk xalqi leksikasi ham tezlik bilan o'sib, taraqqiy etdi. Turk tili leksikasiga baynalmilal so'zlar keng ko'lamda kirib keldi. Buning ustiga fan va turli sohalar terminologiyasi ham to'xtovsiz o'sib bormoqda.

⁴ Aksan Doğan. Eş anlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Saptanmasında Eş anlamlılardan Yararlanma. – Ankara: Türkoloji Dergisi, 1974. –s. 11

Turk tili leksikasida o‘z va o‘zlashgan qatlam, shuningdek, o‘z qatlam tarkibida umumturkiy so‘zlar va ulardan yasalgan turkcha so‘zlar mavjud. O‘zlashma qatlam tarkibida forsha, arabcha, yevropa tillaridan so‘zlar bor. Biz yashayotgan va ulg‘aygan jamiyat bizga individual bo‘lish imkonini beradi. Biz o‘zimiz ulg‘aygan jamiyatning izlarini idrok etish tarzimiz, xatti-harakatlarimiz va fikrlash qobiliyatimizda ko‘ramiz. Bizning miyamizdagi tasvirlar biz rivojlangan jamiyatning tasvirlari. Tabiat bilan aloqada yashaydigan inson tabiatdagi belgilarni ana shu obrazlarga moslab nomlaydi. Muloqot paytida so‘zlarni tashkil etuvchi tasvirlar shaxsning madaniy muhitiga qarab farqlanadi. Berilgan narsani idrok etuvchi shaxsning muloqoti sog‘lom rivojlanadi. Sog‘lom muloqot - bu amalga oshirish qiyin bo‘lgan xatti-harakatlar to‘plami. Chunki turli jamiyatlarda ulg‘ayish u yoqda tursin, hatto bir jamiyatda o‘sgan shaxslarning ham tafakkur tuzilmalari har xil. Bu hodisa ularning hayotiyli va mahsuldorligidan dalolat beradi. Xuddi shunday, til ham turg‘unligi bilan emas, mahsuldorligi bilan uzviylikini saqlab qoladi. Texnologiyaning rivojlanishi bilan mamlakatlar o‘rtasida iqtisoddan tashqari madaniy almashinuvning ham ortgani kuzatilmoqda. Ushbu madaniy almashinuv tufayli til o‘zini yangilashni boshladi. Dastlab kontseptsiya asosida ishlab chiqilgan bu yangilik shaxslarning xulq-atvor shakllarida ham o‘z aksini topdi va shu bilan fikrlash tarziga ta’sir qildi. Tadqiqotimizning maqsadi, ushbu madaniy o‘zaro ta’sir natijasida, ba’zi tushunchalar tovush o‘lchovida o‘zgarsa ham, xayoliy o‘lchovda o‘zgarmasligini ko‘rsatishdir. Turkchada “köy” va “şehir”, tushunchalarini misol qilib olib, vaqt o‘tishi bilan fazodagi o‘zgarishlar, odamlarning turmush tarzi va muloqotidagi o‘zgarishlarning ta’sirini ochib berish. bu joyda. Buni ham sotsiologik, ham kontseptual o‘lchovlarda ko‘rib chiqish orqali biz individual farqni ijtimoiy farqga olib borishni maqsad qilganmiz. Aytmoqchi bo‘lgan narsa, biz turklar va nemislarda joy deb ataydigan tushunchaning, ya’ni belgining shakllanishi, jamiyat asosida shug‘ullanishi va vaqt o‘tishi bilan o‘sha joyda yashovchi odamlar tomonidan uning ma’nosiga aylanishidir. Va bu joy turklar uchun “şehir”, nemislar uchun “stadt” ga aylanadi. Turkning salqinlash uchun tarvuz yeyishi, nemisning esa sabzavot sifatida tarvuz pishirishi bu ikki jamiyatning turli tushunchalarga ega bo‘lganini eng oddiy ko‘rsatkichidir. Bir paytlar “Istanbulni Germaniya” deb o‘ylagan turk endi Istanbul u yoqda tursin, Germaniyaga sig‘maydi. Bu vaqt o‘tishi bilan uning makon tushunchasining o‘zgarishiga olib keldi. Muayyan madaniyatga mos ravishda shakllangan tasvirlardagi farq so‘zlarning noto‘g‘ri nomlanishiga olib kelishi mumkin. Bir xil mazmundagi so‘zni boshqacha nomlash xavfli bo‘lmasligi mumkin, ammo mazmuni har qanday so‘zni “ekvivalent” deb cheklash xavflidir.

Misol tariqasida nemis tilidagi “stadt” so‘zining turk tilidagi “şehir”ga tarjimasini keltirish mumkin. Tadqiqotimizdan ko‘rinib turibdiki, nemis tilidagi “stadt” tushunchasi bilan turkchadagi “şehir” tushunchasi nafaqat tovush, balki tasviriy jihatdan ham turli o‘lchamlarga ega. Xavfliligiga misol keltirish uchun, kerak bo‘lsa, nemischadagi “stadt” degan joyni turkchadagi “şehir” bilan solishtirib, Turkiyada “shaharlar” rivojlanmagan degan noto‘g‘ri xulosalar chiqarishimiz mumkin. Biroq, bu noto‘g‘ri taxmin. Chunki buning aksi noto‘g‘ri, chunki fonetik o‘lchov, ya’ni til so‘zlovchisi belgiga qo‘ygan nom faqat o‘zgargan bo‘lsa-da, belgining shakli hamon bir xil. Asosiy madaniyatdagi tasvirlarni unutish mumkin emas. Ushbu tadqiqotning maqsadi so‘zlarning vaqt o‘tishi bilan rivojlanishi va o‘zgarishini ularning makonlari bilan birga taqdim etishdir. Va nihoyat, shuni ta’kidlashni istardikki, tarjima qilishda nafaqat tovush o‘lchamiga, balki xayoliy o‘lchovga ham e’tibor berish kerak.

Tilda ham har bir unurning o‘z vazifasi, ma’no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog‘lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so‘z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g‘oyasi, balki go‘zal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma’nolar hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

So‘z qo‘llashning san’at darajasida yoki san’at darajasida emasligini baholash uchun, eng avvalo, so‘z, uning ma’nosi va bu ma’noning tuzilishini aniq tasavvur etish lozim. Albatta, so‘zning qo‘llanishi bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadigan qo‘shimcha ma’no nozikliklari, mazmun o‘zgachaliklari turli tasvir usullari va vositalari orqali reallashishi mumkin. Ammo ta’kidlash joizki, bunday qo‘shimcha ma’no nozikliklari aksar hollarda, avvalo, so‘z ma’no qurilishining o‘zida imkoniyat sifatida mavjud bo‘ladi, ular so‘zning ma’no qurilishi tarkibida ilgaridan qayd etilgan bo‘ladi.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma’nodosh, shakldosh, zid ma’noli, ko‘p ma’noli, tarixiy va arxaik so‘zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so‘zlar, chet va vulgar so‘zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yanada to'liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan. Turk tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni topib o'z asarlarida qo'llashga harakat qiladilar, shu tariqa, qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatib berishga intiladilar. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.

Tildagi so'zlar bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'ladi. Gap ichida ham, gapdan tashqarida ham aynan bir ma'noni ifoda etuvchi o'zlar bir ma'noli so'zlar deyiladi. So'zlar ba'zan alohida holatda, nutqdan tashqarida bir xil ma'noni, gap tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda boshqa bir ma'no anglatishi mumkin. Masalan, pasaymoq so'zi gapdan tashqarida olinganda erga tomon yaqinlashmoq ma'nosini bildiradi. Gap tarkibida esa bilimi pasaydi, ko'rish sezgisi pasaydi kabi boshqa ma'nolarni bildiradi. Bu so'zlar birdan ortiq leksik ma'no ifodalayotgani uchun ko'p ma'noli so'z sanaladi.

Demak, nutqdan tashqarida bir ma'no, nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda yana boshqa ma'no ifodalovchi so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Ko'p ma'nolilik til taraqqiyoti davomida kelib chiqadi. Tildagi har qanday so'z, avvalo biror narsa yoki hodisani atash tufayli paydo bo'ladi, ya'ni bir ma'nonigina ifodalaydi. Keyinchalik esa shu so'z taraqqiyoti ma'no tufayli ko'p ma'noli so'zga aylanishi mumkin. Ko'p ma'noli so'zlarda 2 xil ma'no farqlanadi: 1) bosh (asl, o'z) ma'no; 2) yasama (ko'chma) ma'no. Bosh ma'no so'zning nutqdan tashqarida ifodalagan ma'nosi bo'lib, u boshqa ma'nolarning kelib chiqishiga asos bo'ladi. Yasama ma'no bosh ma'noning taraqqiyoti bilan yuzaga keladi. Masalan, og'iz so'zining bosh ma'nosi insonning tana a'zosi, g'orning og'zi, qopning og'zi yasama ma'no. So'zning yasama ma'nosi gapdagi boshqa so'zlar bilan bog'liq holda anglashiladi.

Ma'no taraqqiyoti qonunlariga ma'no ko'chishi, ma'no kengayishi, ma'no torayishi hodisalari kiradi. So'z ma'nosining ko'chishi besh xil bo'lib, ular quyidagilar: 1) metafora; 2) metonimiya; 3) sinekdoxa; 4) kinoya; 5) vazifadoshlik yo'li bilan ko'chish. Biroq, bizni tadqiqotimizni o'zlashmalarda metafora,

metonimiya, sinekdoxa, o'zlashmalarda so'zning torayishi va kengayishi, boshqa ma'noga o'tishi va to'g'ridan-to'g'ri o'tishi jihatidan tahlilni ko'rib chiqamiz.

Metafora (grekcha metaphora – «ko'chirma») narsa va hodisalar orasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining ifodasi bo'lgan so'zni ikkinchisini ifodalash uchun qo'llashdir, metaforada shakliy o'xshashlik: belgi-xususiyat, harakat-holat nazarda tutiladi. Shu tufayli ot, sifat va fe'l turkumlarida metafora yo'li bilan ko'chish hodisasi mavjud. Masalan, tish, yengil, pasaydi so'zlarining ma'nosini kuzating: Tish: 1) odamning tishi (bosh ma'no); 2) arraning tishi (yasama ma'no). Yengil: 1) yengil eshik (bosh ma'no); 2) yengil ta'zim (yasama ma'no). Pasaydi: 1) samolyot pasaydi (bosh ma'no); 2) bilimi pasaydi (yasama ma'no).

Metaforaga quyidagilar asos bo'ladi:

1) odamning tana a'zolari nomlari: bet, yuz, burun, quloq, ko'z, lab, tish, elka, oyoq, og'iz kabi;

2) kiyimlar va ularning biror qismini nomlari: etak, yoqa kabi;

3) hayvon, parranda va hasharotlarning biror a'zosining nomi: qanot, dum, tumshuq;

4) o'simlik va uning bir qismi nomi: tomir, ildiz;

5) qurol nomi: nayza, pichoq;

6) turli belgi, harakat nomlari bo'lgan so'zlar: baland, past, olmoq, chaqmoq kabi.

Turk tiligida ham metafora ko'p ishlatiladi. Metafora - bu noma'lum narsalarni o'rgatish texnikasi, o'rganilgan ma'lumotlarni esda saqlash va eslab qolish uchun vosita. Metafora juda kuchli ta'lim va o'qitish vositasidir.

G'arb adabiyotida qadimgi yunon faylasufi Aristoteldan boshlab "Metafora" tushunchasi ham atama, ham lug'aviy element sifatida ilmiy tadqiqotlar ob'ekti bo'lib kelgan, chunki u G'arb adabiyotida har tomonlama muhokama qilingan va amalda bir fikrga kelgan. Bu kontseptsianing san'at sohasida ham, fan sohalarida ham amaliyotlari ta'lim muassasalarida kurs sifatida o'qitiladi. Turkiya turk adabiyotida "metafora", "metaforik ifoda" va "metaforik nomlash" haqida munozaralar endigina boshlangan. Ma'lumki, turk madaniyatida bundan ming yil avval tushuncha va tasavvur sifatida turli metaforalar shakllangan va bu asavvurlar kundalik hayotda anglash va bayon qilish elementi sifatida qo'llaniladi. Bundan bir ming uch yuz yil avval yozilgan Go'kturk matnlarida ham bunga misollar uchratamiz. Biroq bu boradagi tadqiqotlar soni kam, ayrim manbalarda berilgan ma'lumotlar esa yetarli emasligini ko'ramiz. Ba'zi tadqiqotlarda "metafora" tushunchasi atama va tushuncha sifatida muhokama qilinmagani, ayrim

tadqiqotlardagi ma'lumotlar va tushuntirishlar noto'g'ri yoki yetarli emasligi ko'rinib turibdi, to'g'ri oshkor etilmagan desak ham bo'ladi. Darhaqiqat, ayrim lug'atlarda bu so'z umuman element sifatida kiritilmagan. Ushbu tadqiqotning maqsadi adabiyotimizga endigina kirib kelgan "metafora" atamasi haqidagi ta'riflar, ta'rif va tushuntirishlarni o'rganish hamda yo'l qo'yilgan kamchilik va xatolarni aniqlash va ularni tuzatishdan iborat. Shu boisdan ham "metafora" so'zining atama sifatidagi ta'rifi va uning tushuncha sifatidagi xususiyatlari ta'kidlanib, "metafora" tushunchasiga alohida to'xtalib o'tildi. Uni "metafora" atamasi bilan izohlab bo'lmasligi ta'kidlandi. Qolaversa, majoziy iboralar va nomlashlar turkiy madaniyatda yangi uslub emas, tilimizdagi eng qadimiy matnlarda ham majoziy iboralar, nomlashlar mavjud.

G'arb tillarida uzoq tarixga ega bo'lgan "metafora" atamasi o'tgan asrning oxirida Turkiya turkchasiga kirib, turli sohalarda qo'llanila boshlandi. Biroq, u har jihatdan kashf etilgan va tushunish-aniqlash tadqiqotlarida unumli va to'g'ri qo'llanilgan deb ayta olmaymiz. Uni qo'llash va o'qitishda muammolar mavjud, chunki atama lug'atlarida ham, joriy lug'atlarda ham ma'no doirasini aniq aniqlash mumkin emas va muzlatilgan element sifatida belgilanmagan. Bu tushuncha yuzasidan tadqiqotlar olib borilib, izohli maqolalar yozilgan bo'lsa-da, bu tadqiqotlarda "meczaz" va "metafora" ko'pincha ikki xil atama sifatida ko'rsatiladi, "metafora" va "majoz ifodasi" bir-biridan ajratilmaydi.

So'nggi paytlarda Turkiyada "metafora" va "metaforik ifoda" atamalari bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Biroq, bu tadqiqotlar asosan adabiyot arboblari ijodiga oid uslubiy tadqiqotlar yoki tanqidiy maqolalar ekanligini ko'ramiz. Bu tadqiqotlar "muallif asarlaridagi metafora yoki obrazli iboralar" yoki "shoir ijodidagi nutq timsollari" kabi matnlar bo'yicha an'anaviy usullardan foydalangan holda cheklangan tadqiqotlardan iborat. Bu izlanishlarda aniqlangan metaforalar "meczaz", "kapalı istiare", "mürsel meczaz", ba'zan esa "teşbih" va "telmih" sifatida baholanadi. Adabiy asarlardagi metaforalar, odatda, "ad aktarması", "deyim aktarması", "hayal", "imaj", "imge" atamalari bilan uchraydi.⁵ Biroq, bunday tadqiqotlarda, ayniqsa, birinchi navbatda "metafor" tushunchasi va "metaforik anlatım" hodisasi bir-biridan farqlab, ajratilishi kerak. "Metafora" tushuncha sifatida xalq tomonidan ishlab chiqarilgan va umumiy madaniyatga qo'shilgan tasavvurlarning umumiy nomidir. Boshqa tomondan, "metaforik ifoda" bu ifodada tushuntirish, o'ylantiradigan, eslatuvchi yoki yengillashtiruvchi element bo'lish

⁵ Demir C. Âşık Tarzı Türk Şiirinde Metaforlar, Yeniceci Âşık Sıtkı Baba ve Popülerlik Çerçevesinde Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri. – Ankara: Ekim Yay, 2017. – s 13-15.

g'oyasi bilan metafora yordamida tuzilgan ifoda shaklidir. Demak, bu atamalarning birinchisi tasavvurning nomi, ikkinchisi - harakat nomi. Uning metaforik ifodasi ham muzlatilgan shakllardan, ham hayotdagi bir lahzali hodisalarning tasavvuridan kuchliroqdir. U ijtimoiy in'ikoslar bilan bog'lanishi mumkin bo'lgan ifoda shakli sifatida qaralishi kerak. "Metaforik ibora" esa predmetni boshqa mavzu nuqtai nazaridan idrok etish va tushunish uchun murakkab hodisa va ongda ilgari mavjud bo'lgan ma'lumotlar o'rtasida aloqa o'rnatish jarayon hisoblanadi. "Metafora - ko'p odamlar uchun she'riy til va tasavvur uchun vositadir" deydi Ivie⁶.

Metaforaga romandan misollar keltirib, misollarni tahlil qilamiz.

1. Gözlerinin etrafında iki kara **çember** ve burnu, ağzına doğru bir kalın gaga gibi uzanmıştır. (Y.K.Karaosmanoğlu "Yaban" s 192)

2. Ne yapsam bu **çemberi** yaramıyorum. Zaten, korkunç engin bir ıssızlıkla çepeçevre çevrilmiş bu köyün içinde benim etrafımı ayrıca başka bir ıssızlık sarmış bulunuyor. (Y.K.Karaosmanoğlu "Yaban" s 34)

Forschadan olingan çanbar چنبر so'zi turkchada çember - halka, daire ma'nolarini beradi. Birinchi misolimizda o'z ma'nosida, ikkinchi misolimizda yasama ma'noda qo'llanilgan.

Bu ma'no ko'chisini so'z birikmalari, iboralarda ham ko'rishimiz mumkin.

Dünyadan elini eteğini çekmiş bir kimse için Anadolu'nun bu ücra köşesinden daha uygun neresi bulunabilir? (Y.K.Karaosmanoğlu "Yaban" s 31)

Asar boshlanishi metafora usulidan foydalanib, asar boshlanadi. "el", "etek" so'zlari o'z ma'nosidan chiqib, ko'chma ma'no kasb etgan. Ya'ni ibora shaklida qo'llanilgan.

Ateşin içinden henüz çıkmış olan Mehmet Ali bile artık bunları geçmiş zamana ait bir masal gibi dinliyordu. (Y.K.Karaosmanoğlu "Yaban" s 43)

Sakarya savaşıdan sonra düşman orduları Haymana, Mihalıççık ve Sivrihisar bölgelerini, bize, yer yer **ateş** yağınlarıyla örtülü ıssız ve engine bir virane halinde bıraktı. (Y.K.Karaosmanoğlu "Yaban" s 1)

Forscha ātaş آتش turkcha "ateş" so'zi otash, olov ma'nosini beradi.

Metonimiya – narsa, belgi va harakatlar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'no ko'chish hodisasi. Bu aloqadorlik o'rin va vaqt jihatdan bo'ladi. Metonimiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud bo'ladi.

Turk tilshunosligida metafora – "mecaz-ı mürsel, ad aktarması yoki düz deęişmece" kabi nomlar bilan ma'lum bo'lgan metonimiya bir-biri bilan sifat

⁶ Ivie S.D. Metaphor, Paradigm and Education. – Ankara: Journal of Education, 2017. – s 33-52.

jihatidan bog‘liq bo‘lgan ikki narsaning qo‘llanilishidir. Metonimiya - qismning butun uchun kengayishi yoki butunning bo‘lak uchun qisqarishida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, Anqaraning Yevropa Ittifoqiga a‘zoliq haqidagi gap, Turkiyaning tarkibida bo‘lgan Anqara butun Turkiya o‘rnini egalladi, Turkiyaning jahon chempionatidagi muvaffaqiyati haqida gapirilganda milliy terma jamoa haqida gapiriladi. Bu yerda milliy jamoa butun Turkiya o‘rnida keladi.⁷

Metonimiya - ikki tushuncha o‘rtasidagi yaqinlikka asoslangan o‘xshashsiz ko‘chim. Metonimiyada biror narsa yoki voqea-hodisaning nomi boshqasiga ko‘chiriladi, biroq bu nomlash narsalar o‘rtasidagi o‘xshashlikka emas, balki ular o‘rtasidagi yaqinlikka, aloqadorlikka asoslanadi.

Bu ko‘chim bir qancha ko‘rinishlarga ega:

1. Kishi yoki narsaga xos xususiyat o‘sha kishi yoki narsaning nomiga o‘tkaziladi:

Ahyon-ahyon **gazetlarda** ko‘rinasan,
O‘qiguncha yopishaman juda jazman. (G‘afur G‘ulom)

2. Muallifning nomi uning asari o‘rnida qo‘llaniladi:

Fuzuliyni oldim qo‘limga,
Majnun bo‘lib yig‘lab qichqirdi... (Hamid Olimjon)

1. Biror narsaning harakati yoki uning natijasi shu harakatni bajaruvchi qurolning nomiga ko‘chiriladi:

Uning perosi qasos o‘ti bilan yonadi.

2. Biror narsani u yasalgan material bilan almashtirib ataladi:

Po‘lat qush ham qomatin rostlab,
Bulutlarni etar tumtaraq. (Hamid Olimjon)

3. Ma‘lum joydagi kishilar ma‘nosi shu joyga ko‘chiriladi:

Majlisga butun qishloq keldi. (Abdulla Qahhor)

Asardan metonimiya orqali ma‘no ko‘chishini ba‘zi turlarini ko‘rib chiqamiz.

Medeni insonlarning hepsi benim önümde bir geçit alayı yaptılar. Racine’lerin, Voltaire’lerin **Fransızları**; Bacon’ların, Shakespeare’lerin **İngilizleri**; ve hünarli **İtalyahılar** ve yıldırım zaptetmişlerin çocukları hep, kendilerine mahsus kılıkları, kıyafetleri, renkleri, konuşma ve gülüşmeleriyle benim önümden geçtiler. (Y.K.Karaosmanoğlu “Yaban” s 32)

Onlara «İstanbul’un dört devletin askeri işgali altında olduğunu, İzmir’in ta Bursa’ya kadar **Yunanlılar** tarafından istila edildiğini, Adana’dan henüz

⁷ Yavuz, Hilmi (2006). “Genel Bir Okuma Modeline Doğru 1”, Zaman Gazetesi, http://www.zaman.com.tr/hilmi-yavuz/genel-bir-okuma-modeline-dogr-1_285721.html (erişim tarihi: 3 Aralık 2013).

Fransızların el çekmediğini, Urfa’da, Antep’te kanlı olaylar cereyan etmekte olduğunu haber veriyor ve her birinin yüzüne ayrı bir dikkatle bakıyordum. (Y.K.Karaosmanoğlu “Yaban” s 32)

Sinekdoxa - narsa yoki shaxs qismati nomini aytish bilan o‘zini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga asoslangan ma’no ko‘chish hodisasidir. Masalan: Besh qo‘l barobar emas (butun nomi bilan qismni anglash). Dunyoda o‘zimizdan qoladigan tuyog‘imiz. (A.Qodiriy) Sinekdoxa qism nomini butunni ifodalash uchun (oqsoqol, oqsoch, jigar, tirnoq, tomir), kiyim nomini odam yoki boshqa biror tirik mavjudotni ifodalash uchun (qizilishton), qurol nomini shu qurolni ishlatadigan kishini ifodalash uchun (nayza, qilich, tig‘, ketmon – «jangchi» ma’nosida), hayvonlarning biror a’zosi nomini o‘sha hayvonni ifodalash uchun (bosh, tuyoq), meva nomini shu mevani beradigan daraxtni anglatish uchun (yong‘oq, olma, nok, uzum) qo‘llash yoki, aksincha, butun nomini qismni anglatish uchun (qo‘l so‘zini «barmoq» ma’nosida) qo‘llash kabi miqdor munosabatlariga asoslanadi.

Sinekdoxa orqali ishlatilgan ma’no ko‘chishlarini misollarda ko‘rib chiqamiz.

Bu yerda kambur so‘zi yunoncha “egilgan, bukulgan” degan ma’noni beradi. Bu so‘z insonga nisbatan ishlatilganda, “bukri” ma’nosini beradi. Ya’ni insonni egilgani yoki bukilgani emas, uning kasallagi tushuniladi. Yunoncha kambylos “sirtı eğri kişi, kambur” degani.

Kambur, kızın canını acıtmağa başladı. (Y.K.Karaosmanoğlu “Yaban” s 99)

“Kambur” so‘zi orqali yozuvchi asardagi qahramonni nazarda tutmoqda.

Arabcha *ħyr* negizidan muħtār مختار. [mef.] seçilmiş, 2. [fa.] kendi iradesiyle seçen, otonom” tanlangan degan ma’noni bildiradi.

Bizim Mehmet Ali, Bekir Çavuş, Salih Ağa ve **muhtar**, hep orada idiler.

Bu yerda mahalla raisini nazarda tutish orqali, sinekdoxa usuli qo‘llanilgan.

Ben, tek elimin yumruğunu, bir anda, hem **şeyh**’in, hem **muhtar**ın suratına savurmak ihtiyacını güç zaptedyordum.

Arabcha *şyħ* negizidan kelgan *şayħ* شيخ “yaşlı kişi, pir, dede, koca” ma’nolarini beradi.

Kinoya – so‘zlarning aks ma’noda qo‘llash hodisasi. Bunday ko‘chishlar yozuvda qo‘shhiroqqa olinadi. Masalan: Shunaqa «do‘stlar»ning kamroq bo‘lgani ma’qul.

Vazifadoshlik asosida ma’no ko‘chishi – narsalarning bajaradigan vazifasining o‘xshashligi asosida ma’no ko‘chish hodisasidir. Ma’noning bunday ko‘chishi metaforadagi kabi o‘xshashlikka asoslanadi. Leksik metaforada predmetning sezgi

organlariga ta'sir qiladigan material tomoniga – rangi, shakli, harakati kabi belgilariga asoslaniladi. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishida predmetning hayotda bajaradigan vazifasi nazarda tutiladi. Masalan, o'q, siyoh, qalam kabi so'zlarning ma'nolaridagi ko'chish ular dastlab ifodalagan tushunchalar bilan hozirgilari orasida bajaradigan vazifa jihatdan o'xshashlikka asoslangan. Ilgari parranda patidan yoki qamishdan yasalgan yozuv qurolini qalam deb ataganlar. Grafitli yozuv quroli paydo bo'lgandan so'ng, uni karandash qalam deb, keyin esa to'g'ridan to'g'ri qalam deb atay berganlar. O'q - yoy o'qi; o'q - miltiq o'qi (bular shakl jihatdan emas, balki vazifasi jihatdan o'xshashdir). Siyoh so'zi fors-tojik tilida qora degan ma'noni bildiradi. Yozuv quroli sifatida ishlatilgan suyuqlik qora rangda bo'lgani uchun siyoh deb nomlangan. Hozirgi kunda yozuv uchun qo'llanadigan turli rangdagi suyuqliklar (qizil, ko'k, yashil) ham vazifasining o'xshashligi asosida siyoh deb atalmoqda: qizil siyoh (asl ma'nosi qizil qora), ko'k siyoh (asl ma'nosi ko'k qora).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Halil Ibrahim Özden. Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri, – Karaman: Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16 (Özel Sayı I), 2014, – s 160-165.
2. Korkmaz Zeynep. Gramer Terimleri Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 1992. – s. 55.
3. Hatipoğlu Vecihe. Eş anlamlı Sözcükler Var mıdır? Türk Dili. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970. – s 229.
4. Aksan Doğan. Eş anlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Saptanmasında Eş anlamlılardan Yararlanma. – Ankara: Türkoloji Dergisi, 1974. –s. 11
5. Demir C. Âşık Tarzı Türk Şiirinde Metaforlar, Yeniceli Âşık Sıtkı Baba ve Popülerlik Çerçevesinde Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri. – Ankara: Ekim Yay, 2017. – s 13-15.
6. Ivie S.D. Metaphor, Paradigm and Education. – Ankara: Journal of Education, 2017. – s 33-52.
7. Yavuz, Hilmi (2006). “Genel Bir Okuma Modeline Doğru 1”, Zaman Gazetesi, http://www.zaman.com.tr/hilmi-yavuz/genel-bir-okuma-modeline-dogru-1_285721.html (erişim tarihi: 3 Aralık 2013).
8. Jumayev. G. History and etymology of the study of the ethnonym. – Turk ICESSEER 5th International Conference on Empirical, Social Sciences, Economy, Management, and Education Researches Congress Book – Rome, Italy: 01.07.2022. P. 145-155